№ 82

БУКВАРЬ

ДЛЯ ЧУВАШЪ

съ присоединеніемъ русской азбуки.

ЂӐВАШ КӖНЕКИ.

КАЗАНЬ.

ЛИТО- И ТИПОГРАФІЯ К. А. ТИЛЛИ, НА ГРУЗИНСКОЙ УЛИЦѢ.

1874.

Отъ Совѣта Братства Святителя Гурія печатать дозволяется.
Казань 5-го Февраля 1874 года.

Предсѣдатель Совѣта, *Викторинъ*, Епископъ Чебоксарскій, Викарій Казанскій.

ПРЕДУВѢДОМЛЕНІЕ.

Въ предлагаемомъ букварѣ упражненія идутъ по звуковому методу. Какъ вести эти упражненія—можно видѣть изъ самыхъ примѣровъ. Отдѣльныя буквы и слоги напечатаны чернымъ, жирнымъ шрифтомъ, а слова съ значеніями—мелкимъ. Въ первомъ упражненіи находятся три слова: ӑса — челнокъ, сасӑ — голосъ, звукъ, ӑс — умъ; во второмъ упражненіи 5 словъ: ӑлӑ — рука, аслӑ — большой, великій, аллӑ — 50, алса — рукавица, ӑслӑ — умный. Преподаватель, по своему усмотрѣнію, можетъ видоизмѣнять нашъ пріемъ обученія грамотѣ.

Для упражненія въ чтеніи въ букварѣ помѣщено 13 небольшихъ разсказовъ, 20 загадокъ и нѣсколько пословицъ и поговорокъ; все это можетъ также послужить матеріаломъ для устныхъ бесѣдъ. Въ числѣ 13 разсказовъ 3 послѣдніе нравоучительнаго содержанія, 11-й—краткія нравоученія, обращенныя къ начинающему учиться грамотѣ, 12-й—объ обязанностяхъ къ Богу и къ ближнимъ и 13-й—разумѣніе грамоты дается отъ Бога (разсказъ изъ жизни св. Сергія.) Когда ученики достаточно научатся читать почувашски, что при правильномъ обученіи можетъ быть вполнѣ достигнуто, въ теченіи 2 или 3 мѣсяцевъ, слѣдуетъ перейти къ русской азбукѣ, которая уже не представитъ особенныхъ затрудненій. Ученикамъ придется только познакомиться съ тѣми буквами, какихъ нѣтъ въ чувашскомъ алфавитѣ, причемъ

РГУ "Государственный архив Чувашии"
Минкультуры Чувашии
428020, г. Чебоксары ...

можетъ только затруднить ихъ произношеніе нѣкоторыхъ русскихъ звуковъ. Чтобы достигнуть правильнаго произношенія и правильнаго употребленія въ письмѣ тѣхъ русскихъ буквъ, какихъ у чувашъ нѣтъ, русскому преподавателю необходимо познакомиться съ произношеніемъ чувашскихъ звуковъ и съ изображеніемъ ихъ на письмѣ, т. е. съ буквами; это также необходимо и для правильнаго чтенія почувашски.

Для чувашскаго языка принятъ русскій алфавитъ. Чувашскіе звуки, по произношенію сходные съ звуками русскаго языка, изображаются соотвѣтствующей буквой русскаго алфавита; для изображенія же несходныхъ звуковъ употребляются ближе подходящія русскія буквы съ придаточными значками. Съ принятымъ для чувашскаго языка алфавитомъ можно ближе познакомиться изъ слѣдующихъ 12 §§.

§ 1. Всѣхъ знаковъ или буквъ для изображенія звуковъ чувашскаго языка принято 25. Изъ нихъ 8 гласныхъ: **а, е, у, ӳ, ы, и, ӑ, ӗ**; 16 согласныхъ: **в, л, љ, м, н, њ, р, к, п, с, ҫ, т, ђ, ť, х, ш** и краткое **и (й)**.

§ 2. Гласныя въ чувашскомъ языкѣ двойственны, или парны: **а—е, у—ӳ, ы—и, ӑ—ӗ**. Каждая пара представляетъ одинъ и тотъ же основной звукъ, только въ одномъ случаѣ произносимый твердо, въ другомъ—мягко. Поэтому гласныя могутъ быть раздѣлены на *твердыя*: **а, у, ы, ӑ**, и *мягкія*: **е, ӳ, и, ӗ**.

§ 3. Парность гласныхъ звуковъ въ чуваш. языкѣ соотвѣтствуетъ *закону созвучія*, который состоитъ въ томъ, что въ каждомъ чуваш. словѣ гласныя должны быть или *всѣ твердыя*, или *всѣ*

мягкія. Закону созвучія подлежатъ всѣ измѣненія слова при склоненіи и спряженіи, а также грамматическія приставки.

Примѣчаніе. Отъ *закона созвучія* въ нѣкоторыхъ случаяхъ бываетъ отступленіе, — именно слово, въ корнѣ котораго есть твердая гласная, иногда принимаетъ въ окончаніи мягкую гласную или слогъ съ мягкой гласной; напротивъ же — т. е. чтобы слово, въ корнѣ котораго есть мягкая гласная, принимало въ окончаніи твердую гласную или слогъ съ твердой гласной, — никогда не бываетъ. Но случаевъ отступленія отъ закона созвучія не много, и притомъ они не произвольны, а опредѣляются грамматическими условіями.

§ 4. На основаніи предъидущаго § всѣ слова чувашскаго языка могутъ быть раздѣлены на *твердыя*, въ которыя входятъ твердыя гласныя, и *мягкія*, въ которыя входятъ мягкія гласныя. Узнать извѣстное слово *твердое* или *мягкое* не трудно. *Твердое* слово требуетъ твердую приставку: **та, па** и т. д., а *мягкое* слово требуетъ соотвѣтственную мягкую приставку: **те, пе** и т. д. Для правильности письма иногда требуется знать извѣстное слово: *твердое* оно или *мягкое*.

§ 5. Гласныя **а, ы, и** произносятся какъ порусски; **у** въ Ядринскомъ, Козмодемьянскомъ и Курмышскомъ уѣздахъ какъ русское **о** съ удареніемъ, а у всѣхъ остальныхъ чувашъ какъ русское **у**; **ӳ** мягче, чѣмъ русское **у**; **е** похоже на русское оборотное е (э), но мягче нѣсколько; **ӑ** и **ӗ** произносятся похоже на русскія а и э, или о и ё, если только послѣднія произносить быстро. Впрочемъ правильное произношеніе **ӑ** и **ӗ** лучше всего усвоить практически при помощи природнаго чувашенина. Звуки **ӑ** и **ӗ** не свойственны рус. языку.

---

§ 6. а, е, у, ӳ, ы, и имѣютъ опредѣленное и ясное произношеніе, мы ихъ назовемъ *долгими гласными;* **ă** и **ĕ** произносятся бѣгло и неопредѣленно, — *короткія гласныя.* **ă** и **ĕ** на концѣ словъ нерѣдко усѣкаются, теряются, чего не бываетъ съ прочими гласными.

§ 7. й произносится какъ порусски; кромѣ обыкновеннаго употребленія послѣ гласныхъ, какъ въ рус. языкѣ, **й** въ чувашскомъ служитъ для смягченія (йотаціи) гласныхъ. Всѣ гласныя смягчаются: **йа, йе, йу, йӳ, йĕ, йи, йă, йĕ.** Такія смягченныя гласныя въ чув. языкѣ встрѣчаются и въ началѣ, и въ срединѣ, и въ концѣ словъ.

§ 8. *Согласныя* въ чуваш. языкѣ подраздѣляются на *плавныя* **л, љ, м, н, њ, р, в,** и *нѣмыя* **к, п, с, ç, т, ђ, т̆, х, ш.** Такое раздѣленіе согласныхъ на *плавныя* и *нѣмыя* установлено на основаніи отличительныхъ свойствъ тѣхъ и другихъ.

§ 9. *Плавныя* согласныя: **л, м, н, р, в** произносятся какъ порусски: передъ гласными *твердыми твердо*, а передъ *мягкими мягко.* **љ** и **њ** всегда произносятся мягче чѣмъ **л** и **н. љ** и **њ** употребляются только передъ твердыми гласными, наприм. **вылăх, хуњăм.**

§ 10. *Нѣмыя согласныя*: **к, п, х, ш** произносятся какъ порусски, — передъ *гласными твердыми твердо*, а передъ *гласными мягкими* нѣсколько *мягче*; **с, т** какъ передъ гласными твердыми, такъ передъ мягкими *всегда произосятся твердо*, какъ

русское с и т передъ гласными ы, у, ы, о; ç, ђ какъ передъ гласными твердыми, такъ и передъ мягкими всегда произносятся *мягко*, какъ русское с и т передъ гласными и, е, я ю. ђ у Курмышск., Ядринск. и Козмодемьянскихъ чувашъ произносится какъ русское ч; ť знакъ для изображенія звука средняго между т и ђ. ť употребляется преимущественно въ окончаніи 3-го лица настоящаго времени единственнаго числа у тѣхъ глаголовъ, у которыхъ въ корнѣ твердая гласная: пулаť, тăваť, кайаť и т. д., и въ не многихъ словахъ передъ твердой гласной: аťа, ťыха.

§ 11. *Всѣ согласныя нѣмыя* въ чуваш. языкѣ: к, п, с, ç, т, ђ, ť, х, ш *въ двухъ извѣстныхъ опредѣленныхъ случаяхъ подвергаются особенному смягченію*, именно: к произносится какъ русское г, п какъ б, с какъ з, (передъ твердыми гласными а, у, ы), ç какъ з (передъ мягкими гласными: и, е, ю, я), т какъ д передъ твердыми гласными, ђ какъ д передъ гласными мягкими, ť также похоже на д, х какъ г въ словахъ: Господь, господинъ; ш какъ ж. Такое смягченіе согласныхъ нѣмыхъ въ чувашскомъ языкѣ зависитъ единственно отъ извѣстнаго сочетанія нѣмой съ гласными и съ плавной согласной. Именно каждая изъ 9 согласныхъ нѣмыхъ подвергается всегда выше означенному смягченію, если находится:

а) *Между гласными*: лаша (слѣд. читать лажа), пуса

(пуза), тутар (тудар), пукан (пуган), упа (уба), кĕçĕр (кĕзĕр), хисеп (хизэп), ҫеҫек (ҫедек).

b) *Послѣ* плавной передъ гласной: карта (карда), калта (калда), пăлтăр (пăлдăр), куршанкă (куржангă), улпут (улбут) и т. д. Точно также въ отношеніи *особеннаго смягченія* согласныхъ нѣмыхъ *предложеніе* или краткую фразу можно разсматривать какъ одно слово: ырă çĕр, (читается ырă зĕр), çара пуç—(сяра бусь).

Во всѣхъ другихъ случаяхъ *такому особенному смягченію* согласныя нѣмыя не подвергаются.

Примѣчаніе 1. Въ чув. языкѣ собственно вовсе нѣтъ согласныхъ **г, б, з, д, ж,** только въ 2 вышесказанныхъ случаяхъ **к, с, п, т, ш** произносятся похоже на нихъ.

Примѣчаніе 2. Ученикамъ при обученіи грамотѣ почувашски нѣтъ надобности говорить объ *смягченіи* согласныхъ нѣмыхъ. Они безъ всякихъ указаній со стороны учителя непремѣнно будутъ читать такъ какъ слѣдуетъ; но самому учителю слѣдуетъ обратить особенное вниманіе на такое свойство согласныхъ нѣмыхъ въ чувашскомъ языкѣ при прохожденіи русской азбуки. Это весьма важно для усвоенія мальчиками правильнаго произношенія звуковъ русскаго языка. Чувашенина сильно затрудняетъ употребленіе въ русскомъ языкѣ звуковъ **г, б, д, з, ж,** которыхъ у него нѣтъ, и **к, п, т, с, ш,** которыя у него подвергаются *смягченію*, а въ русскомъ языкѣ между тѣмъ нѣтъ. Чувашскихъ мальчиковъ при обученіи русской грамотѣ и русскому языку слѣдуетъ особенно упражнять въ произношеніи **г, б, д, з, ж** и **к, п, т, с, ш,** рѣзко показывая отличіе первыхъ отъ послѣднихъ.

§ 12. Слова, взятыя изъ церковно-славянскаго и русскаго языковъ, сохраняютъ свое правописаніе, исключая окончаній.

Примѣчаніе. Такъ какъ въ 13 разсказѣ есть русскія слова, то этотъ разсказъ слѣдуетъ прочитать съ учениками послѣ того, какъ будетъ пройдена русская азбука.

Для правильности чтенія, почувашски русскому преподавателю нужно знать *мѣсто ударенія* въ отдѣльныхъ словахъ въ чувашскомъ языкѣ, которое опредѣляется слѣдующими правилами:

а) Удареніе всегда бываетъ на послѣднемъ слогѣ, когда онъ *долгій*, т. е. когда въ слово входятъ одни *долгія* гласныя **(а, у, ы, е, и, ӳ)**, или когда все слово состоитъ изъ короткихъ бѣглыхъ слоговъ, т. е. когда въ него входятъ звуки **ă** или **ĕ**, (§ 6) напр. **ҫака́н, ҫăва́ш, лаша́, авта́н, пăта́, кăмрắк, пăтắ, мăкшắ, хăмắш, вăкắр, кĕмĕ́л, шăрҫắк шăнкăрҫắ.**

б) На предпослѣднемъ словѣ отъ конца, когда послѣдній короткій, а предпослѣдній долгій; напр. **ҫа́рăк, ҫу́хрăм, ку́пăс, ку́рăк, ка́шăк, ту́тăр, та́нтăш, ту́рăх, су́лă, су́лăн, па́ллă.**

в) На третьемъ слогѣ отъ конца, когда два послѣднихъ слогъ короткіе, а третій отъ конца долгій, напр. **ка́лăпăр, та́рăпăр, вĕре́нтĕпĕр, та́рҫăмăр, пу́ҫăмăр.**

г) На четвертомъ слогѣ отъ конца, когда три послѣднихъ слога короткіе, а четвертый отъ конца долгій, напр. **пу́лăттăмăр, ка́лăттăмăр, вĕре́пĕттĕмĕр, ви́ҫҫĕмĕшĕ.**

Объясненіе загадокъ. 1. Çул. 2. Мунђа ђулĕ. 3. Улăм. 4. Çăвар. 5. Уйăх. 6. Майрă. 7. Çиплĕ йĕп. 8. Автан. 9. Ђакак. 10. Утă капанĕ. 11. Вут. 12. Хутпала тĕк. 13. Суйеçтерни. 14. Йаран. 15. Пăрçа хăмăлĕ. 16. Çыру çырни. 17. Кăмакаран вуђаха кăвар кăларни. 18. Шăнкăрав. 19. Çăраççи. 20. Хăмла.

а.

ă с.

ас, ăс, са, сă.

ăс, ăса, сасă.

л.

ал, ла, ăл, лă.

алă, аслă, аллă, алса, ăслă.

у.

ус, су, ул, лу.

ула, усă, сулă, усăлă.

п.

ап, уп, ăп, па, пу, пă.

пус, пуп, упа, лап, пусă, пулă, аппа, апла, пуса.

лăпă, сăпă, паллă, сăпса.

р.

ар, ра, ур, ру, ăр, рă.

ура, пур, пăр, сăрă, сарă, сăра, пура, пăру, урлă,

урпа, урапа, сăсар.

н.

ан, на, ун, ну, ӑн, нӑ.

ана, ӑна, сӑнӑ, сана, унӑн, санӑн, ӑсан, палан, сӑран.
ӑна пулӑ панӑ. санӑн ану аслӑ. унӑн урапа пур.

х.

ах, ха, ух, ху, ӑх, хӑ.

хур, хура, суха, хӑна, хула, сухан, хуран, хурӑн.
халӑх, хупах, хӑлха, пӑхӑр. алсуна хур. хулара сахӑр пур. унӑн сухан сахал. санӑн аллу хура.

ç.

аç, ça, уç, çу, ӑç, çӑ.

лаç, пуç, хуç, çап, çапӑ, çара, çул, çула, çуна, çӑра.
çурла, çӑпан, çӑхан, пӑрçа, пуçах. çаппа ан хуç.
пуçран ан çап.

ш.

аш, ша, уш, шу, ӑш, шӑ.

ӑшӑ, шур, шӑл, шурӑ, шӑна, шӑршӑ, пушӑ, лаша.
шапа, аршӑн, пӑшал, хушпу. çӑхан хура, хур шурӑ.
лашана пушӑпа çап.

ы.

ыҫ, ыс, ыл, ыр, ын, ып, ыш, ых, ҫы, сы, лы, ры, ны, пы, шы, хы.

пыл, пыр, хыр, сыр, ҫыр, ҫын, ырӑ, хырӑ, ҫыру, ыраш, ҫырла. сӑпсана пыл сахал пулнӑ. уруна сыр, сухална хыр. ҫыру ҫырса пар. ыран халлап ҫырӑп.

м.

ам, ма, ум, му, ӑм, мӑ, ым, мы.

ама, сум, хӑма, мул, улма, мала, урам, улӑм, салам, сӑмах, ӑман, шӑмӑ, хӑмла. сахар, мана улма пар. аппана салам ҫыр. ман умма улма ан хур. мана хӑма пар. ҫара ҫуна лашана ҫӑмӑл.

т.

ут, ту, атӑ, утӑ, тус, хут, тар, тӑм, тура, тырӑ, пӑтӑ, пӑта, хурт, ылттӑн. тусӑм, мана хут пар. хулара утӑ сутрӑм. тусӑм, сана хам алсама парӑп.

ђ.

ађа, ђун, ђӑн, арђа, ђӑхӑ, пӑнђӑ, мунђа, улађа, ђӑмӑр, ђӑпар, ђуста, ђӑлха. мунђаран манӑн ҫынтан маларах тухас. пахђара улма ђӑмӑртана пуҫланӑ. ађам, нађар утатӑн, ђасӑрах ут.

в.

вут, вутӑ, вӑрӑ, вара, ватӑ, васан, автан, ӑвӑс, лав, вырӑс, ђӑваш. тӑвар, вӑрман, сывлӑш, вӑрлӑх. пулла вӑлтапа тытнӑ. ҫула ҫурлапа тырӑ выратпӑр. вӑрмантан ҫапӑ пухрӑмӑр, ҫарантан утӑ ҫултӑмӑр; ҫапӑран ҫатан аврӑмӑр, утӑ сутса мул турӑмӑр.

к.

шак, рак, ђмӑк, кас, алӑк, ашӑк, куккук, курка, карас, вӑкӑр, сӑпка, кӑркка, кӑткӑ, кашӑк. хӑвана ҫамрӑк ђух авма аван. кашкӑр тытма капкӑн хутӑм; кашкӑр капкӑн урлах каҫнӑ та, капкӑн ҫапах ҫапман. тараканпа хӑнтӑла тус пулнӑ; таракан халлап каланӑ, хӑнтӑла тӑнласа тӑнӑ; тӑнӑ, тӑнӑ та ҫывӑрнӑ.

ӗ.

ӗҫ, тӗс, сӗт, тӗк, тӗп, кӗл, кӗлӗ, хӗр, сӗлӗ, ђӗн, пӗкӗ, ҫӗлӗк, ҫӗр, сӗр, ҫӗрӗ, сӗрӗм, ӗмӗр, пӗлӗт, кӗмӗл, пӗлтӗр, кӗҫӗн, пӗтӗм.

и.

ир, пир, вир, хир, ҫи, кин, пилӗк, ҫимӗҫ, симӗс, миме, мимӗр, тилӗ, пиллӗк.

ӳ.

ҫӳҫ, сӳс, пӳс, кӳл, пӳрт, кӗрӳ, ӳсӗр, пӳлӗм, кӗтӳ, кӗтӳҫӗ, кӳршӗ, ђиркӳ. тӑм ӳкнӗ. упапа кађђӑ ҫарӑк акнӑ: упана кӳлнӗ, кађђӑ суха пуҫӗ тытнӑ.

е.

епӗ, есӗ, хӳме, кӳме, хӳре, тӳме, тӳпе, ҫерем, ђӳређе, сӳре, калек, кӗпер, атте, анне, тӳшек, вите. ҫӑкӑр ҫӗклекен ывӑнмаст. хуралтине тӑвитђен, ҫине хатӗрле. инҫерех хурсассӑн, илме ҫывӑх. ађа-пӑђана шанакан хӑрах куҫлӑ пулнӑ тет; тарҫа-тӗрҫе шанакан сӗм ҫуккӑрах пулнӑ тет.

й.

май, туй, уйран, хӑйра, йашка, йус, йур, йурӑ, сӑвӑ, кӗвӗ, йупа, ӑйхӑ, йӑва, йытӑ, ђийе, йӗм, йӗп, йӗтӗн, йӗтем, йӳҫӗ, йӗвен, мӑйр, майра, йал, йат, йут, йӑран, йӑх, йывӑҫ, хӑйар, хӑйӑр.

ԓ*).

выԓӑх, хыԓӑх, шаԓҫа, пыԓђӑк, хӑлђӑк, йӗлме, йӗлтӗр, ҫӗлен, илен, илем, вӗлтӗрен, ђеђен.

---

*) Слѣдуетъ обратить вниманіе учениковъ на то, что ԓ, а также т̆ и ԋ пишутся только передъ твердыми гласными: а, у, ы, ӑ. Сравнить употребленіе ԓ, т̆ и ԋ, съ употребленіемъ буквъ ҫ и ђ; послѣднія пишутся передъ твердыми и мягкими гласными.

ҭ.

аҭа, ҭыха, пулаҭ, тупаҭ, калаҭ, кураҭ, кӳрет, илет, ҫийет, тенкĕ, тенкел.

ӊ.

ӊака, мӑкаӊ, мĕшĕн, пӑрӑнђак, кĕнеке, йĕвен, хуӊам, хуӊамӑш, хуӊђакам, кĕҫĕн, инҫе, йинке, ĕнер, йĕнер, ĕне.

(Здѣсь слѣдуетъ показать ученикамъ прописныя буквы и разъяснить, въ какихъ случаяхъ онѣ употребляются).

а А, ӑ Ӑ, у У, ы Ы, е Е, ĕ Ĕ, ӳ Ӳ, и И, й Й.
в В, л Л, ль, м М, н Н, ӊ, р Р;
с С, ҫ Ҫ, ш Ш, к К, х Х, п П, т Т, ђ Ђ, ҭ Ҭ.

1. Пĕр ҫын хӑй айĕнђи лашине виҫĕ кун шыранӑ тет. Пĕр йала пырса: лаша курмарӑр-а? тесе ыйтнӑ тет, «ҫук, курмарӑмӑр,» тесе каланӑ тет. Тата тепĕр йала пырса: лаша курмарӑр-а? тесе ыйтӑн тет. Ҫук, курмарӑмӑр, тесе каланӑ тет каллех. Ҫапла йалтан йала тек ҫӳренĕ тет. Ҫӳресен, ҫӳресен пĕр ӑсларах ҫынна тĕл пулнӑ тет те: есĕ ӑҫта та пулин йут лаша ҫӳренине курмарӑн-и? тесе ыйтнӑ тет. Ҫук, курасса курмарӑм, тесе каланӑ тет ку. Санӑн лашу хӑҫан ҫухалђĕ? тесе ыйтнӑ тет. Пайанхипе виҫĕ кун

ёнтӗ, тесе каланӑ хӑй. Лашу мӗн тӗслӗ-ҫӗ? тесе ыйтнӑ тет каллех ҫынни. Ула-ҫӗ, тесе каларӗ тет. Ҫак ху айӑнтийех мар-и? тесе каланӑ тет лешӗ. Хайхи йуналут ҫинҫен анса, лашине пӑхнӑ тет те: ҫакӑ, ҫакӑ! тесе каланӑ тет. Лаши ҫине сиксе утланнӑ тет те савӑнса ҫуптара кайнӑ тет килне.

Йӑмахсем*) 1. Вармантан вӑрӑм, курӑкран лутра. 2. Пӗр ҫӗлӗкӗн хӗрӗх саплӑк. 3. Шурӑ хыррӑн ӑшӗ хӑвӑл. 4. Хуп-хуп пахҫа, хуп пахҫа, хуп пахҫара шӑмӑ пахҫа; шӑмӑ пахҫара хӗрлӗ автан.

Тӳрӗ калан тӑванне йураман тет. Улма йывӑҫҫинҫен улми айакка ӳкайса ӳкмест, теҫҫӗ.

2. Елӗк пӗр карҫӑк аҫине ак ҫапла йӑпатнӑ тет: тӗлит, тӗлит, Микулайӑн, икӗ сум укҫи пур-ӗҫке: пӳрт те илес тет унпала, кӗлӗт те илес тет унпала, хӗр те илес тет унпала, лаша та илес тет унпала.

Ырра курсан, ырӑ пулаӑ; усала курсан, усал пулаӑ. Пӗр уйӑх ӗҫлет те, ҫултаӑк пурӑнаӑ. Ҫип ҫинҫе ҫӗртен таталаӑ.

Сысна лаша патне пынӑ тет те: санӑн урусем те кукӑр-макӑр, ҫӑмӑ та йака мар, тесе каланӑ тет.

---

*) Объясненія загадокъ помѣщены въ концѣ предувѣдомленія.

3. Ӡи-ӡи кӑсйа, ӑҫта кайатӑн кӑсйа? Кантӑр вӑрри ҫимешкӗн. Йе хуҫа курсассӑн? Тарӑп, хӑпарӑп хырӑ тӑррине. Йе хырӑмӑ выҫсассӑн? Хырӑ икелӗ ҫийӗп-ӗҫкӗ. Йе пырна ларсассӑн? Ӡавӑп, ӡавӑп, кӑларӑп. Йе йун тухсассӑн? Шыва кӗрӗп, тӳхенӗп. Йе тӗкӗ шӑпсассӑн? Вут хурӑп та, ӑшӑнӑп. Йе вутӑ вӑйлӑ кайсассӑн? Тапӑп, тапӑп, сӳнтерӗп. Йе уру хуҫӑл-сан? Тимӗрҫе кайӑп сыптарӑп. Йе тимӗрҫӗ ҫук пул-сан? Пӑхӑрҫа кайӑп, сыптарӑп. Йе пӑхӑрҫӑ ҫук пул-сан? Улатӑра кайӑп, сыптарӑп. Йе Улатӑр ҫук пул-сан? Ӡӗмпӗре кайӑп, сыптарӑп. Йе Ӡӗмпӗр сук пул-сан? Тап, тап, тапӑ айне кӗрех кайӑп.

Й ӑ м а х с е м 5. Пӳрт тӑрринӡе ҫур ҫӑкӑр выртаҭ. 6. Пӗӡӗкҫӗ хуранӑн йашки тутлӑ. 7. Тимӗр йыттӑн сӳс хӳре.

---

4. Автан.

Пирӗн пӗр пысӑк хӗрлӗ автан пур. Вӑл тӑр-кӑн-тӑрла урапа ҫине хӑпараҭ те «кики-рик-кӳ» тесе авӑтаҭ. Сасси аван; хӳри илемлӗ, авӑна, авӑна тӑраҭ. Кикприкки пысӑк; тӗклӗ уралӑ; каӡи вӑрӑм. Сирӗн автан ҫапла-и?

Й ӑ м а х 8. Пусӗ тура, куӡӗ ҫурла.

5. Ђакак.

Ђакак ç̦ула вăрманта пурăнаҭ, хĕлле, йур ç̦усан йала пыраҭ. Ç̦ула вăрманта вăл ђĕпĕ кăлараҭ; йалтан ç̦ăмарта вăрласа кайса ђĕпписене тăрантараҭ. Хĕлле сивĕ пулсан, йывăрлăх ç̦ине лараҭ те: «ђак-ђакак, ђак-ђакак» тесе ђакаклаҭ.

Йăмах 9. Хӳри хуран пек, йешĕл сухан пек, лараҭ мулла пек, кăшкăраҭ шуйттан пек.

Ç̦ӳрен каска йакалнă, выртан каска мăкланнă. Инç̦е хурсассăн, илме ç̦ывăх. Мĕне асăнни, вăл пулаҭ.

6. Вуникĕ кушак пур ç̦инђе хуран ç̦ăвас хуйхи ç̦ук. Вуникĕ йытă пур ç̦инђе хураҧç̦ă тăрас хуйхи ç̦ук. Вуникĕ кађака пур ç̦инђе купăста касас хуйхи ç̦ук. Вуникĕ сысна пур ç̦инђе улма (паранкă) кăларас хуйхи ç̦ук. Вуникĕ пиђђе пур ç̦инђе суха тăвас хуйхи ç̦ук.

7. Сармантейĕн сарă ђăххи сарă ç̦ăмарта тунă; ăна шăпи пынă та хӳрипе ç̦апса ç̦ĕмĕрнĕ. Сармантей те йĕрет, сарă ђăххи те какалаҭ. Хапхи калаҭ: Манăн та уç̦ăлса хупăнас, тет. Анаҭ пĕр вăкăр шыва куллен кун: хапха, есĕ, мĕшĕн уç̦ăлса хупăнатăн? тет. Уç̦ăлса хупăнмасăр, тет: Сармантейĕн сарă ђăххи сарă ç̦ăмарта тунă, ăна шăши пынă та хӳрипе ç̦апса

ҫӗмӗрнӗ: Сармантей те йӗрет, сарӑ ҭӑххи те какалаҭ. Вӑкӑрӗ калаҭ: манӑн та мӗкӗрсе анас, тет. Мӗкӗрсе анаҭ шыв хӗррӗне. Шыв калаҭ: мӗшӗн, вӑкӑр, мӗкӗретӗн? тет. Мӗкӗрмесӗр, тет: Сармантейӗн сарӑ ҭӑххи сарӑ ҫӑмарта тунӑ, тет; ӑна шӑши пынӑ та хӳрипе ҫапса ҫӗмӗрнӗ, тет: Сармантей те йӗрет, тет, сарӑ ҭӑххи те какалаҭ, тет, хапхи те уҫӑлса хупӑнаҭ. Шыв калаҭ: Манӑн та хумханас, тет. Пӗр ҫӗнӗ ҫын шыв ӑсма анаҭ: шыв мӗшӗн хумханатӑн? тет. Хумханмасӑр, тет: Сармантейӗн сарӑ ҭӑххи сарӑ ҫӑмарта тунӑ, тет; ӑна шӑши пынӑ та хӳрипе ҫапса ҫӗмӗрнӗ, тет: Сармантей те йӗрет, сарӑ ҭӑххи те какалаҭ, тет, хапхи те уҫӑлса хупӑнаҭ, тет, вӑкӑрӗ тӗ мӗкӗрет. Ҫӗнӗ ҫын калаҭ: манӑн та пӗр витрене ҫапса ҫӗмӗрес, тет. Ҫапса ҫӗмӗрет витрине. Киле таврӑнаҭ. Хуҭамӑшӗ ҭуста ҫӑраҭ: кин, мӗшӗн хӑрах витрепе анҭах ӑсса килтӗн? тет. Ӑсса килмесӗр, тет: Сармантейӗн сарӑ ҭӑххи сарӑ ҫӑмарта тунӑ, тет; ӑна шӑши пынӑ та хӳрипе ҫапса ҫӗмӗрнӗ, тет: Сармантей те йӗрет, тет, сарӑ ҭӑххи те какалаҭ, тет, хапхи те уҫӑлса хупӑнаҭ тет, вӑкӑрӗ тӗ мӗкӗрет, тет, шыв та хумханаҭ. Хуҭамӑшӗ калаҭ: манӑн та ҭустана кӑларса ывӑтас, тет. Кӑларса ывӑтаҭ.

Ывӑлӗ кайнӑ вӑрмана. Тавӑрӑнаҫ вӑрмантан. Ывӑлӗ калаҫ: мӗшӗн йашка пӗҫермерӗр? тет. Амӑшӗ калаҫ: Сармантейӗн сарӑ ҭӑххи сарӑ ҫӑмарта тунӑ, тет; ӑна шӑши пынӑ та хӳрипе ҫапса ҫӗмӗрнӗ, тет: Сармантей те йӗрет, тет, сарӑ ҭӑххи те какалаҫ, тет, хапхи те уҫӑлса хупӑнаҫ, тет, вӑкӑрӗ те мӗкӗрсе анаҫ, тет. шыв та хумханаҫ, тет, ҫӗнӗ ҫын та хӑрах витрине ҫапса ҫӗмӗрнӗ тет, хуҭамӑшӗ те ҭустӗне кӑларса ывӑтнӑ. Ывӑлӗ калаҫ: Манӑн та хӑрах атта кӑларса ывӑтас, тет. Кӑларса ывӑтаҫ. Пӗтрӗ. Уксах ҫынсем ҫӳреҫҫӗ, вӗт? вӗт, ҫавсем, вӗт, вӗсем.

Аллупа пар та, урупа ут. Хӑна тивмен ҫӗленкалтана ан тив, вӑл хӑй ҫулӗпех ҫуретӗр.

Йӑмах 10. Ӑҫта кайатӑн ик ура? — Тӑватӑ урана шырама. Ӑҫта кайатӑн тӑват ура? — Ултӑ урана шырама. — Ӑҫта кайатӑн ултӑ ура? — Выртнӑ упана шырама.

---

8. Иван тарҫӑ.

Ӗлӗк пӗр Иван йатлӑ ҫын йалан пӗр хуҫа патӗнҭе тарҫӑра тӑнӑ. Вӑл ӗлӗк ҫамрӑк ҭухне аван ӗҫленӗ те, халӗ ватӑлсан, унӑн ӗҫлеме вӑйӗ ҫитейми пуҫланӑ. Хуҫи ӑна ҫавӑнпа ӗҫлейменшӗн хӑваласа йанӑ. Иван

тарҫă михĕ илсе кайнă килне. Вăл ҫулпа пынă ҫухне, ăна хирĕҫ икĕ кайăка ҫӳрекен ҫынсем кашкăр хăваласа пыраҫҫĕ иккен; кашкăрĕ Иван тарҫă патне ҫитсен каланă ăна: «ман хыҫăмран икĕ ҫын мана хăваласа килеҫҫĕ, епĕ ни ăҫта тарса хăтăлаймастăп вĕсенҫен, есĕ мана тархашшăн ху мĕххӳ ăшне ҫик,» тенĕ. Иван тарҫă ăна миххи ăшне ҫикнĕ те, хул пуҫҫи ҫине ҫакса йарса, малалла утнă. Ăна хирĕҫ хайхи кашкăра хăваласа пыракан ҫынсем тĕл пулнă та, унтан ыйтнă: «есĕ кашкăр курмарăн-а; епир кашкăр хăваласа килеттĕмĕр те таăҫта кайрĕ, куҫран ҫухăтрăмăр?» тесе. Ку Иван тарҫă вĕсене хирĕҫ каланă: «манăн куҫ-пуҫ та витĕрех мар, темĕн, епĕ кашкăр масар курмарăм,» тенĕ. Кайăка ҫӳрекенсем иртсе кайнă вара унтан. Вĕсем иртсе кайсан, кашкăр Иван тарҫа каланă: «иртсе кайрĕҫ-и, иртсе кайрĕҫ пулсан, мана мĕхĕрен кăларса йар ĕнтĕ?» тенĕ. Иван тарҫă кашкăра кăларса йанă. Кашкăрĕ пырсан, пырсан Иван тарҫа каланă: «мĕн тăвас, епĕ сана ҫийетĕп ĕнтĕ?» тенĕ. Иван тарҫă ăна хирĕҫ каланă: «ак тамаша, епĕ сана ҫав тĕрлĕ пысăк хурăлăхран хăтартăм та, есĕ мана ҫийесшĕн тата,» тенĕ. Кашкăр ăна каланă: «кивĕ ҫăккăра-тăвара манаҫҫĕ,» тенĕ. Иван ҫарҫă

каланӑ: «еппин, апла пулсан та, кам хирӗҫ пулӗ, вӑл ҫиме каласан, ҫи, унта вара ман ӗҫ мар, кирек те мӗн ту,» тенӗ. Кашкӑр ун сӑмахне итлесе, вӗсем кайнӑ вара ҫул палан малалла. Кайсан, кайсан, вӗсем пӗр ватӑ лашана тӗл пулнӑ. Ку Иван тарҫӑ каланӑ ӑна: «ну лаша тус, еҫӗ пирӗн ӗҫе татса пар ӗнтӗ. Епӗ ҫулпа пынӑ ҭух кашкӑра тӗл пултӑм, ӑна кайӑка ҫӳрекен ҫынсем хӑваласа килеҭҭӗҫ; вӑл ман патма ҭупса ҫитсе, мана каларӗ: «мана хыҫӑмран кайӑка ҫӳрекен ҫынсем хӑваласа килеҫҫӗ, епӗ ниӑҫта тарса хӑтӑлаймастӑп вӗсенҭен; есӗ мана тархашшӑн ху мӗххӳ ӑшне ҭик,» терӗ. Епӗ ун сӑмахне итлесе, ӑна ҫав тӗрлӗ пысӑк хурӑлӑхран хӑтартӑм та, халӗ ӗнтӗ вӑл мана ҫиесшӗн,» тенӗ. Лаша ӑна хирӗҫ каланӑ: «кивӗ ҫӑккӑра-тӑвара манаҫҫӗ ҫав. Акӑ епӗ те ҫамрӑк ҭухне хуҫана пулӑшрӑм, пулӑшрӑм та, халӗ ӗнтӗ ватӑлсассӑн, ӗҫлеме вӑй ҫитеймип пуҫларӗ те, вӑл мана хӑваласа йаҭӗ,» тенӗ. Кашкӑр Иван тарҫа каланӑ: «авӑ, манӑн ҭӑн,» тенӗ. Иван тарҫӑ ӑна хирӗҫ каланӑ: «аӑта малалла, кайар халӗ, тата кам хирӗҫ пулаӑ пире, вӑл ҫиме каласассӑн, ҫиӗн вара.» тенӗ. Кашкӑр ун сӑмахне кайлах итленӗ, вӗсем кайнӑ вара малалла. Кайсан, кайсан пӗр ватӑ йытта тӗл пулнӑ. Иван

тарҫӑ каланӑ ӑна: «ну йытӑ тус, есӗ пире тӳррине каласа пар. Епӗ кашкӑра ҫав терлӗ пысӑк хурӑлӑхран хӑтартӑм, вӑл мана халӗ ҫийес, тет, мӗн тумалла ӗнтӗ пирӗн, есӗ пире сут туса йар,» тенӗ. Йытӑ ӑна хирӗҫ каланӑ: «кивӗ ҫӑккӑра-тӑвара манаҫҫӗ ҫав. Акӑ, епӗ те ҫамрӑк ҫухне хуҫа ҫуртне сыхларӑм, сыхлӑрӑм та, халӗ ватӑлсассӑн сыхлайми пултӑм та, вӑл мана ҫуртӗнҫен хӑваласа йаҫӗ» тенӗ. Кашкӑр Иван тарҫа каланӑ: «авӑ, каллех манӑн ҫӑн, ҫийетӗп ӗнтӗ епӗ сана,» тенӗ. Иван тарҫӑ каллех каланӑ ӑна: «ну ӗнтӗ кашкӑр тус, тата кӑшт кайар та, кам хирӗҫ пулаӗ пире, вӑл та сан майлӑ каласан, ҫи вара,» тенӗ. Кашкӑр каллех ун сӑмахне итленӗ, кайнӑ вара вӗсем малалла. Вӗсем кӑшт кайсассӑн, тилӗ хиреҫ пулнӑ вӗсене. Иван тарҫӑ хӑйсемпе мӗн пулнине, пурне те каланӑ ӑна. Тилӗ вӗсене хирӗҫ каланӑ: «епӗ ӗненместӗп ку терлӗ пысӑк йапала йепле пӗҫӗкҫеҫҫӗ миххе кӗнине; ну есӗ унта йепле кӗтӗн, мана кӑтарт халӗ,» тенӗ кашкӑра. Кашкӑр пуҫне кӑшт михӗ ӑшне ҫиксе кӑтартнӑ. Тилӗ ӑна каланӑ: «есӗ пуҫна анҫах ҫикмерӗн пулӗ» тенӗ; кашкӑрӗ вара пӗтӗмпех кӗрсе кайнӑ. Тилӗ Иван тарҫа каланӑ: «есӗ йепле михӗ ҫӑварне ҫыхрӑн, ҫыхса кӑтарт халӗ мана» тенӗ. Иван

тарҫа михӗ ҫӑварне ҫыхсан, тилӗ каланӑ ӑна: «есӗ анкартинҫе ыраш йепле ҫапатӑн, мана ҫапса кӑтарт халӗ» тенӗ. Иван тарҫӑ ҫукмар илнӗ те: «ак пирӗн ыраш ҫапла ҫапаҫҫе» тесе, михӗри кашкӑра ҫапнӑ. ҫапнӑ та, вӗлернӗ вара. Ҫапла вара тилӗ Иван тарҫа кашкӑртан хӑтарнӑ.

Вӑйӑран вӑкар тухаӗ. Ут ӗҫӗрӗнет, тыттараӗ; сӑмах ӗҫӗрӗнет тыттармаст. Хир куҫлӑ, хӑлхасӑр; вӑрман суккӑр, хӑлхалӑ. Шывӑн тураҫӗ ҫук.

---

9. Вӑрӑм-тунасемпе ӑстарик.

Пӗр ӑстарик ҫула вӑрманта канма выртнӑ тет. Вӑрӑм-тунасем пыраҫҫӗ тет те ун патне: «п-и-ҫ-ҫ-е п-ӗ-ҫ-ҫ-ӗ-н» тесе калаҫҫӗ тет. Пӗри ҫапла каласа кайаӗ тет те, тата тепӗри пыраӗ тет: «п-и-ҫ-ҫ-е п-ӗ-ҫ-ҫ-е-н» тесе калаӗ тет. Ӑстарик выртрӗ, выртрӗ тет те: «халӗ пӗри ӗҫсе кайрӗ; есир мӗн пӗҫҫенӗ, те миҫенӗн» тесе калаӗ тет ӑстарик; сӑкманӗпе ҫипертерех пӗркенсе выртрӗ тет те, ҫыртма паман тет вара.

Ӗлӗк каҫҫа кайас текен хӗр каҫҫа кайайман тет; вилес текен карҫӑк вилеймен тет. Ир тӑнӑ кайӑк выҫӑ вилмен тет. Пуйма кайакан вилнӗ, вилме кайа-

кан пуйса килнĕ. Укçа нумай пулсассăн, арман тыт; ыраш нумай пулсассăн, сысна усра.

10. Тилĕ тус.

Ĕлĕк пурăннă пĕр ватă карҫăкпа ватă ăстарик. Вĕсенĕн анкартийĕ çырма хĕррĕнҫе пулнă, унта'вĕсенĕн арпалăх пулнă, вăл арпалăхра пĕр ырçа тулă ларнă. Вăл вăхăтра пĕр тăрнапа пĕр тилĕ тус пулнă. Вĕсем хĕлле пĕр шăтăк алтнă та, икĕш те çавăлте пурăннă. Пурăнсан, пурăнсан, тилĕ каланă тăрнана: «есĕ ман валли çиме тупса илсе кил-ҫĕ, манăн çийес килет» тенĕ. Тăрна карҫăкпа ăстарикĕн тулли арпалăхра ларнине пĕлнĕ те, йалан çав тулла тулта пуçланă; вăл тулта, тулта вĕсенĕн туллине çуррине анҫах хăварнă. Тăрна тултнă ҫухне йалан пĕр çулпа çӳренĕ, тулли шав тăккаланса пынă. Карҫăкпа ăстарик туллине тултнине пĕлнĕ те, вĕсем ăна сыхла пуçланă. Сыхласан сыхласан, ăстарик ун туллине тăрна тултнине курнă та, тăрна тăккаласа çӳренĕ йĕрпе ăна йĕрлесе кайнă, тăрнасем пурăнакан шăтаках пырса кĕнĕ. Ăстарик алтма тытăннă, вăл тăрнасем патне алтса çите пуçласан, тăрна хăраса тилле каланă: «тилĕ тус, мĕн тăвар ĕнтĕ, алтса çитет

ĕçке?» тенĕ. Тилĕ каланӑ ӑна хирĕç: «иксĕмĕр те вилем пекки тӑвар» тенĕ. Ӑстарик алтса çитçен, тӑрнана илнĕ те, тӑрна вилем пекки тунӑ. Вӑл ӑна çавӑркала, çавӑркала пӑхнӑ та, ывӑтнӑ йанӑ. Вӑл ывӑтса йарсан, тӑрна сиксе тӑнӑ та «тӑрилтĕк, тӑрилтĕк!» тесе ђупса, вĕççе кайнӑ. Ӑстарик ун хыçĕнђен хӑвалама тытӑннӑ; çав вӑхӑтра тилли те шӑтӑкран тухса тарнӑ. Ӑстарик саступĕсене илсе килне кайнӑ вара.

Тилĕ инçех тарса кайман, вӑл çул хĕрринне пырса выртайнӑ. Çав вӑхӑтрах вӑл çул палан пĕр ӑстарик пулӑ тийесе пынӑ. Вӑл ӑстарик тилле курнӑ та, ку мана киле пырсан, çĕлĕк тума йурĕ хађ тесе, ӑна илсе пулӑ тийесе пыракан ырçа ӑшне йанӑ. Тилĕ ырçине шӑтарнӑ та, тухса йулнӑ; вӑл шӑтӑкран пуллисем те пур те тӑкӑнса пĕтнĕ. Ӑстарик килне çитсен, арӑмĕ килĕнђе вут хутнӑ тĕле пулнӑ. Вӑл лашине тӑвармасӑрах пўртне кĕнĕ те, манӑн çĕнĕ çĕлĕк тумалли тилĕ пур тесе, çĕлĕкне пусĕнђен илсе, кӑмакана ывӑтнӑ йанӑ. Тухса лашине тӑварсан, ырçине уçса пӑхнӑ та, тилли те пулман, пуллисем те пĕртте пулман. Ӑстарик çĕлĕкне кӑмакаран илмешкĕн хӑппӑл хаппӑл пўртне ђупса кĕнĕ те, çĕлĕкин кĕлĕ те йулман, пĕтĕмпех çунса пĕтнĕ.

Ӑстарик икӗ пӗҫҫине шӑрт ҫапса ларса, йӗре пуҫланӑ, ҫитменне тата карӳӑкӗ вӑрҫа пуҫланӑ.

Тилли пуллисене пурне те пуҫтарнӑ та, пӗр ҫырмана анса, кула кула ҫисе выртнӑ. Ун патне тата пӗр кашкӑр пынӑ: «тилӗ тус, мӗн ҫийетӗн, мана пӗрне пар халӗ, тутлӑ-и? тесе ыйтнӑ. Тилӗ пӗрне панӑ ӑна. Кашкӑр тилле каланӑ: «айхай, тутлӑ пулӳӗ, тата тепӗрне пар хаӳ» тенӗ. Тилӗ ӑна хирӗҫ каланӑ: «манӑн хама та сахал, есӗ ху кайса тыт» тенӗ. Кашкӑр каланӑ: «есӗ ӑҫтан тытрӑн, йепле тытрӑн, мана каласа кӑтарт хаӳ» тенӗ. Тилӗ каланӑ ӑна: «ав, унта вак пур, ҫавӑлте хӳрӗне ӳик те, лар; кӑшт ларсан, туртса пӑх; шатӑр, шатӑр тусан тата шаларах ӳик» тенӗ. Кашкӑр кайса ларнӑ ларнӑ та, туртса пӑхна; шатӑр, шатӑр тунӑ, вӑл тата шаларах ӳикнӗ. Вӑл унта лара, лара унӑн хӳри пӑр ҫумне хытӑ шӑнса кайнӑ. Кашкӑр хӳрипе туртнӑ, туртнӑ кӑларас тесе, темпек асапланнӑ та, ҫапах та кӑларайман. Ҫав вӑхӑтра пӗр майра картлӑ кӗвентепе, хӑрах аллине пуртӑ тытса, ҫав вакка шыв ӑсма пынӑ. Кашкӑр ӑна курсан, тата хытӑрах тапалана пуҫланӑ, ҫапах та кӑлараймаы. Тилӗ кашкӑртан йӑвалана, йӑвалана кулса, пуллисене ҫисе выртнӑ. Майра кашкӑра пур-

типе ҫапса вӗлерне те, ваккине касса, шывне ӑсмасӑрах, кашкӑра илсе, килне сӗтӗрсе кайнӑ. Ҫапла вара тилӗ тус икӗ ӑстарике те хур тунӑ, кашкӑра та хур тунӑ.

Йӑмахсем 11. Пӑхма ҫӑмӑл, йӑтма йывӑр. 12. Йӑтма ҫӑмӑл, пӳрт урлӑ ывӑтса каҫарас ҫук. 13. Ҫеҫен хирте туман урапа кусаҭ. 14. Хирте вӑрӑм вырӑс вырта҃. 15. Нарат, нарат ҫинҭе турат, турат ҫинҭе йӑви, йӑви ҫинте ҫӑмарти. 16. Шурӑ ана ҫине хура вӑрлӑх акаҫҫӗ. 17. Аслӑ йалтан кӗҫӗн йала туй килет. 18. Йӗс витере йӗс ӑйрӑ кӗҫенет. 19. Йурлӑ, пӑрлӑ ҫумӑр ҫӑва҃, хура ҭӗкеҫ тулта лара҃. 20. Ши кайа҃, пи кайа҃, ҫӳле кайа҃, ҫӑмарта тӑва҃.

Ҫиле сенӗкпе тытас ҫук. Усал сӑмах ҫилпе вӗҫет, ырӑ сӑмах ҫуран ҫӳрет, теҫҫӗ. Анаталла шырасан, шывӑн вӗҫне тупас ҫук; тӑвалла шырасан вӗҫне тупатӑн. Пеме пӗлмен ал туи хӑне ҫавӑрӑнса тивнӗ. Кӗрӳ патӗнҭе пурӑннӑ ҭух, алӑк хӑлӑпне тытса пурӑн; ывӑлӑ патӗнҭе пурӑннӑ ҭух, кӑмака ҫинҭе ларса пурӑн. Ҭӑн сӑмахӑн суи ҫук. Хурама пӗрни хӑй йенеллех пӗрӗнет, теҫҫӗ. Шанҭаклӑ хӑвара кайӑк ҫук, теҫҫӗ. Ҫын пуссӗне тарӑн ан алт. Аҭа-пӑҭана сак урлӑ выртнӑ ҭух ҫап, сак тӑрӑх выртнӑ ҭух ан ҫап. Тӳрӗ

кайан пӳлӗннӗ, ҫавра кайан савӑннӑ. Аҭа-паҭа сӑмахӗ хыҫҫӑн кайакан ӗстел айне кайса вилнӗ. Аҭапӑҭана шанакан хӑрах куҫлӑ пулнӑ, тет; тарҫа-тӗрҫе шанакан сӗм суккӑр пулнӑ, тет.

---

11. Ҫырӑва вӗренме тытӑнакана.

Ирхӗне ӑйхӑран тӑрсан, урӑна ҭас сыр. аллӑна. питне, куҫна авантарах ҫу та, таса алӑшӑллипе шӑл. ҫӳҫне тура, пысӑклӑхна ҫых, кӗпӳне тӳрлет. Унтан зара сана ӑйхӑран сыв тӑратнӑшӑн Турра кӗл-ту. ҫак куна сыв пулса, ырӑ ӗҫ туса ирттерме Турӑран вӑй ыйт. Аҫу, аннӳшӗн, вӗсем сана пӑхса ӳстернӗшӗн, Турӑран сывлӑх ыйт. Апат тунӑ ҭух Турра асанса ҫи. Каҫхӗне выртас уммӗн Турра кӗл-ту, кӗлтумасӑр ҫывӑрма ан вырт. Пӑркаланса, вӑркаланса ан ҫӳре, тӳрӗ ҫӳре. Намӑссӑр ҫынсем хушшинҭе ан тӑр, вӗсенӗн усал сӑмахне ан итле.

Аллӑна кӗнеке илсен, малтан вулитҭен, шухашла, кӳ кӗнеке мана мӗн калать тесе, ӑнласа вулам халӗ те. Кӗнеке йулташпа пӗр вӑл. Ӑслӑ ҫын йепле усӑлӑ. тутлӑ пулать, ырӑ кӗнекенӗн сӑмахӗ те ҫаплах пулать. Ӑслӑ ҫынпа пӗрле йаланах тӑраймастӑн, кӗнекене ху ҫумӑнта йаланах тытса тӑратӑн.

---

12. Турă çырăвĕ çинђен илсе çырнă лайăх сăмахсем.

Турăран хăрани пур йапалана пĕлме пуçлани; йапаласене вĕренсе пĕлес килсессĕн, малтан Турăран хăра. Ей ывăлăм, Турăран хăра. Турă çын кăмăлне те, ăшĕнђи шухăшне те, пурне те пĕлет. Турă сăмахне ăнласа, хăраса пурăнакан мухтавлă. Турăран хăрăр, патшана хисеплĕр. Пуçлăхсене итлесе пурăн, Турă лартмасăр пуçлăх пулмаст, пур пуçлăхсене те Турă хуртарать. Пуçлăхсене хирĕç тăвакан, Турă хушнăне хирĕç тăвать.

Аçу, аннӳ пиллĕхне илес пулсан, сăмахпа та, ĕçпе те вĕсене хисеплесе тăр. Ашшĕ пиллĕхĕ ађисенĕн кил-çуртне тĕреклентерет, амăшĕ ылханни вĕсенĕн пурăнăçне тĕп тăвать. Аçăна сав, аннӳ санпа йывăр курнăне ан ман. Аçу, аннӳ сантан ырăлăх курса тăђђăр, савăнса тăмалла пуљђђăр. Ађи ашшĕ, амăшĕ сăмахне кирек мĕн ĕçре те итлетĕр, Турă вара ăна хăне те йуратĕ. Ашшĕне, амăшне хисеплесе тăракан çыннăн Турра кĕл-туни те вăрăнлă пулĕ. Ашшĕне, амăшне усал сăмах калакана вĕлерме тивĕçлĕ.

Сире ырă ĕçе вĕрентекен çынсенĕн сăмахне итлĕр.

вёсем хушнӑне ан манӑр; вёсем сирён ҫунӑрсене сыхлама тӑрӑшаҫҫӗ. Ватӑ ҫынна ан хурла, ху та ватӑ пулӑн. Ей ҫамрӑксем, ватӑ ҫынсене пӑхӑнса тӑрӑр.

Ей ывӑлӑм усал ҫынсене ан йер, вёсемпе пӗрле усал ӗҫ тума ан шухӑшла.

Усал ан ту, хӑна усал тимӗ.

Ей ывӑлӑм, ҫылӑхран ҫӗлентен тарнӑ пек тар. Ҫылӑха кӗрсессӗн, урӑх ҫылах ан ту, ӗлӗк ҫылӑха кӗнӗне те Турӑран каҫарма ыйт.

Ҫӑварӑнтан ни хӑҫан та усал сӑмах ан тухтӑр.

Ҫисен те, ӗҫсен те, ӗҫ тусан та Турра тав та пуҫ калӑр, пӳр йапалапӑн та Турра тав та пуҫ калӑр.

Ей ывӑлӑм, ҫирленӗ вӑхӑтра ан хуйхӑр, Турра кӗл-ту, Вӑл сана ҫӗртӗ. Турӑ Хӑне ҫунтан ҫӗнекене ҫывӑх.

Турра савакан ҫыннӑн пур ӗҫӗ те ырра пырать. Ҫынна кураймасан, Турра йурататӑп тесе каласан, суйа пулать. Епир пӗр-пӗрӗмӗре савса пурӑнсан, Турӑ та пирӗн хутлӑхра пулӗ. Ҫынна савакан ҫын ҫутӑра ҫӳрет, атапмаст; ҫынна курaймасӑр пурӑнакан ҫын тёттёмре тӑрать, тёттёмре ҫӳрет. Хӑна усал туйӑнакан ӗҫе ҫынна та ан ту.

Хăра çын усал тунăне каçарăр; есир каçарсан, çӳлти Аçăр сире те каçарĕ. Çын сире усал тунăне хăр каçармасан, çӳлти Аçăр сире те каçармĕ.

Тăшманăрсене те йуратăр, хăра курайман çынсене те ырă сăмах калăр, сире хуйха кӳртекенсемшĕн те Турра кĕл-тăвăр. Ырă кăмăллă пулăр, сирĕн çӳлти Аçăр ырă кăмăллă.

Çук çынсене пулăшса паракан çын хăне çăласшăн Турра парать.

Ҫăн малтан Турă патшахĕпе Унăн тĕрĕслĕхне шырăр. Мĕн пайта çынна тĕнҫери пур йапалана пуçтарса, хăй ҫунне çухатса?

Ку тĕнҫере епир мĕн тунăне пурне те пиртен Христос ыйтмалли вăхăт пулĕ. Çав вăхăтра таса çынсем Турă патшалăхĕнҫе хĕвел пек çутăлĕç. Вĕсем валли Турă мĕн хатĕрлесе хунă, ăна куç та курман, хăлха та илтмен, вăл çыннан шухăшне те кĕмен,— çавăн ҫухлĕ лайăх пулĕ леш тĕнҫере таса çынсене.

---

13. Çырăва пĕлме Турă ăнлантарать.

Икĕ таса çыннăн, Кирилпа, Маріенĕн, Варфоломей йатлă ывăлĕ пулнă. Вăл çиҫ сула çитсен, ашшĕсем

ӑна ҫырӑва вӗренме панӑ. Варфоломей наҫар вӗреннӗ, ҫавӑнпа ашшӗпе амӑш пит хуйхӑрнӑ. Вӗрентекен вӗренейменшӗн хӗненӗ ӑна, ашшӗсем кунӗ кунӗпе кала кала вӗренме хушнӑ ӑна; вӑй хӑй пӗртте ӳркенмен, вӗреннӗ мӗн пур вӑйӗпе тӑрӑшса, анҫах ҫапах ҫырӑва ӑнланаймаи. Варфоломей пӗҫӗкҫӗ ҫунех Турӑ пулӑшмасӑр нимӗн ӗҫ аван пулманнӑне пӗлнӗ. Пӗр вӑхӑтра Варфоломей, хӑй ҫырӑва ӑнланайманшӑн хуйхӑрса, вӑрманта пӗҫҫен ҫӳренӗ; ҫавӑн ҫухне вӑл монаха курнӑ. Вӑл монах йывӑҫ айӗнҫе Турра-кӗлтуса тӑнӑ. Ӑслӑ аҫа ҫарӑннӑ, вӑл кӗл-туса пӗтеритҫен кӗтсе тӑнӑ. Турӑ ҫыпӗ кӗл-туса пӗтерсен, Варфоломей ун патне пынӑ та, пуҫ-ҫапнӑ ӑна. «Мӗн кирлӗ сана, аҫам?» тесе ыйтнӑ монах. «Епӗ ҫырӑва вӗренетӗп те, анҫах наҫар пӗлетӗп, вӗрентекен каланӑне ӑнланаймастӑп; ҫавӑнпа епӗ пит хуйхӑратӑп, хам мӗн тӑвӑсса пӗлместӗп. Святтой атте, йӑланатӑп епӗ сана, кӗл-ту маншӑн Турра, Вӑл санӑн таса кӗллӳшӗн мана пулӑшса, патӑр-ҫӗ ӑн» тесе каланӑ Варфоломей. Турӑ ҫынни кӗл-туса, святтой хӗреспе пилленӗ те каланӑ таса аҫана: «ӗнтӗ Турӑ ҫырӑва вӗренме ӑн парӗ сана» тенӗ. Ҫӑнах Варфоломей ҫавӑнтан вара ӗлӗкхи пекех тӑрӑшса вӗренме тытӑннӑ та, ҫасах кӗнеке

вулама вӗреннӗ. Вӑл Туррӑн святтой кӗнекисене вулама йуратнӑ, уншӑн аҫа вӑйӗсене те хӑварнӑ вара. Мӗн ӳснӗсемӗн, савӑн ҫухлӗ ытларах святтой кӗнесене вулама тытӑннӑ, вӗсем ҫинҫен Турӑран хӑрама, Турра йуратма, Турӑ хушнӑне итлесе пурӑнма вӗреннӗ.

Варфоломей хӑй Сергій йатлӑ монах пулсассӑн, Турӑ умӗнҫӗ аслӑ, йурӑхлӑ ҫын пулнӑ. Вӑл ырӑ пурӑнӑҫпа пурӑнса, нумай ҫынсене ҫунӗсене ҫӑлма вӗрентнӗ; вӑл кӗл-тунипе пирӗн пур патшалӑх та асапран хӑтӑлнӑ. Вилсессӗн те, Турӑ унӑн ӳтне ҫӗрмелле мар тунӑ, тӗлӗнмелле ӗҫсем тумалла тунӑ; халӗ те вӑл ҫӳлте, пӗлӗт ҫинҫе хӑне астуса, хисеплесе тӑракансемшӗн Турӑ умӗнҫӗ ҫарӑнмасӑр кӗл-тӑват. Ҫавӑ преподобный тӗлӗнемелле ӗҫсем тӑвакан Сергіене сентябӗрӗн 25 кунӗнҫе, тата іюлӗн 5 кунӗнҫе астуса хисеплеҫҫӗ; унӑн ҫӗрмесӗр тӑракан ӳҫӗ Москавран инҫе мар, Троитски Лавра текен монастырте выртат.

Ей преподобный Сергій атте! кӗл-ту пирӗншӗн Турра, санӑн святтой кӗллӳшӗн Турӑ Хӑйӗн ҫыруне пӗлме ӑнлантартӑр-ҫӗ пире, Хӑй хушнӑне итлесе пурӑнма вӗренттертӗр-ҫе пире.

РУССКАЯ АЗБУКА.

о.

кол, пол, кот, волк, клоп, стол, мост, хвост, сова, сало, вино, слово, смола, кошка, комар, ворона, хомут, листок, самовар. оса*), коса, просо, колесо, песокъ, висок, осока, молоко, колокол, топор, купол, толпа, скупой, тупой, корыто, молоток, ухо, уха, соха, каша, кошу, прошу, пишу.

б.

бок, баба, шуба, бык, брат, лоб, баран, буква, блоха, рыба, блин, собака, борона, башмак, болото.

д.

дом, душа, вода, доска, тоска, двор, сад, дупло, дрова, дым, дудка, борода, карандаш, долото, молодой.

г.

губа, дуга, гора, луг, шаг, грош, град, стогъ, друг, книга, голова, огород, плуг, пирог, горох, бумага, дорогой, голый.

---

*) Обратить вниманіе учениковъ на то, что въ русскомъ языкѣ к, п, с, т, х, ш не подвергаются *особенному смягченію*, какъ въ чувашскомъ. Предувѣдомленіе § 11.

з.

зуб, замóк, зáмок, мороз, базар, азбука, глаз, гроза, зыбка, золото, сказка, замазка.

ж.

жук, кожа, ржа, уж, жила, ложка, межа, сажа, урожай, живой.

ч.

час, сучок, бочка, чашка, ручка, очки, чугун, чайник, плечо, гречиха, бабочка.

ц.

лицо, овца, конец, улица, курица, пшеница, палец, цыган, купец, рукавица.

ѣ, е.

лѣс, мѣл, перо, цѣна, цвѣток, поле, колѣно, воробей, мѣшок, улей, клей, шест, ежевига, ѣда, сѣно*) серп, сестра, село, серебро, смѣхъ, сѣрый, сито, спасибо, спина, тѣло, тѣсто, тина, тетерев, вѣтер, дерево, дѣло, бѣлка, бѣлый, лебеда, крапива, липа, зима, лѣто.

---

*) Обратить вниманіе учениковъ на мягкое произношеніе согласныхъ: с, з, т, д передъ гласными: ѣ, е, и, я, ю, ё.

ъ, ь.

цѣпъ, цѣпь, соль, гусь, ось, дубъ, голубь, пыль, куль, уголъ, уголь, кусокъ, макъ, грудь, гвоздь, дождь, рубль, мать, царь, ротъ, родъ, кустъ, листъ, полынь, письмо, пенька, камень, день, ночь, шмель, кисель, сажень, ножъ, носъ, окунь, огонь, конь, лапоть, лошадь, деньги, мѣдь, дверь, счастье, ученье, ѣсть, есть, сѣсть, жизнь, паукъ, пономарь.

і.

міръ, синій, сладкій, горькій.

я.

яма, шея, шлея, змѣя, языкъ, поясъ, яйцо, ягода, яблоко, ячмень, ястребъ, мясо, мячъ, вишня, ноздря, пряжа, заря, земля, конопля, сѣмя, зять, дятелъ, дитя, дьяконъ, семья, пьяный, свинья, скамья.

щ.

щука, щека, щепка, щавель, щетина, женщина, ящерица, нищій, священникъ.

ф, ѳ.

фунтъ, фонарь, фартукъ, кафтанъ, картофель, грифель, фельдшеръ, Ѳома, Ѳедотъ, Ефимъ, Филиппъ.

ю.

я мою, пою, дую, даю, играю. рюмка, брюхо, крюкъ, вьюга. я шью, пью, лью.

э.

этотъ, эти, эхо.

ё.

ёжъ, ёршъ, орёлъ, осёлъ, козёлъ, котёлъ, овёсъ, тётка, верёвка, лёдъ, чёрный, жёлтый, ягнёнокъ, телёнокъ, цыплёнокъ.

а А, б Б, в В, г Г, д Д, е Е, ё Ё, ж Ж, з З, и И, і І, к К, л Л, м М, н Н, о О, п П, р Р, с С, т Т, у У, ф Ф, х Х, ц Ц, ч Ч, ш Ш, щ Щ, ъ Ъ, ы Ы, ь Ь, ѣ Ѣ, э Э, ю Ю, я Я, ѳ Ѳ.

1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10.

Андрей. Борисъ. Василій. Григорій. Димитрій. Ерастъ. Захаръ. Игнатій. Іосифъ. Карпъ. Лаврентій. Максимъ. Николай. Ольга. Павелъ. Романъ. Сергѣй. Тихонъ. Ульяна. Филиппъ. Христофоръ. Юлія. Юрій. Яковъ. Щегловъ. Ѳома. Шиповъ. Это имена людей, а вотъ названіе городовъ и рѣкъ: Москва, Петер-

бургъ, Симбирскъ, Самара, Буинскъ, Тетюши, Алатырь, Бугульма, Чистополь, Ядринъ, Чебоксары, Цивильскъ; Волга, Кама, Сура, Свіяга, Черемшанъ.

А Б В Г Д Е Ж З И І К
Л М Н О П Р С Т У Ф Х
Ц Ч Ш Щ Ъ Ы Ь Ѣ Э Ю Я
Ѳ Ѵ Й.

а б в г д е ж з и і к л м н о п
р с т у ф х ц ч ш щ ъ ы ь ѣ э
ю я ѳ ѵ й.

Москва, Петербургъ, Казань, Симбирскъ.

Волга, Кама, Сура, Свіяга, Черемшанъ.